

Förvisningspraktiker i Arboga och Stockholm under senmedeltiden¹

Marko Lamberg

Mänskliga samhällen och gemenskaper brukar ha normer som definierar vilka som har rätt att räknas bland deras medlemmar eller vilka som åtminstone får vistas inom deras gränser. Under vissa betingelser kan medlemskapet och närvarorätten förloras eller nekas. Förvisningar är uppenbarligen ett universellt socio-kulturellt fenomen som har långa rötter och en i grunden enhetlig och enkel uttrycksform: de förvisade förväntas hålla sig borta.²

När historiker har behandlat förvisningar har fokus ofta legat på kopplingen mellan brott och straff. Bland andra Dag Lindström, Gabriel Bjarne Larsson och Edda Frankot har undersökt förvisningarnas roll som ett straffredskap i senmedeltida urban rättskipning. Medan de moderna förvisningarna oftast gäller rätten att vistas i en viss stat, kan de typiska förmoderna förvisningarna karakteriseras som kommunala eller högst regionala: den förvisade drevs inte nödvändigtvis till utlandet, utan det räckte för en lokal överhet att han eller hon inte återvände till det lokalsamhälle han eller hon hade tvingats lämna.³ Kriminal- och rättshistoriskt inriktade studier har också haft socialhistoriska dimensioner: Annika Sandén, Jason P. Coy, Riitta Laitinen, Martin Andersson och många andra har

¹ Språkgranskare Martin Persson.

² Se t.ex. William Garth Snider, "Banishment: The History of Its Use and a Proposal for Its Abolition under the First Amendment," *New England Journal on Criminal & Civil Confinement* 24:2 (1998) s. 455–509; Saleem Badat, *The Forgotten People: Political Banishment under Apartheid* (Leiden 2012); Daniel A. Washburn, *Banishment in the Later Roman Empire* (New York 2013) s. 284–476; Gwenda Morgan & Peter Rushton (red.), *Banishment in the Early Atlantic World: Convicts, Rebels and Slaves* (London 2013).

³ Dag Lindström, "Crime and Control in the Capital: Stockholm 1475–1625", i Eva Österberg & Dag Lindström (red.), *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Uppsala 1988) s. 67–140; Gabriela Bjarne Larsson, "Syndens pris: Utstötta och förvisade under senmedeltid", i Sofia Holmlund & Annika Sandén (red.), *Usla, elända och arma: Sambällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013) s. 26–47; Edda Frankot, *Banishment in the Late Medieval Eastern Netherlands: Exile and Redemption in Kampen* (Bern 2022).

undersökt vad det var för individer och grupper som drabbades av förvisningsdomen i tidigmoderna kontexter. Även om det rörde sig om vitt skilda kategorier var fattigdom och låg social status samt normstridigt beteende kännetecknande för de flesta utvisade. Förvisningsdomen kunde helt enkelt bero på att den dömd inte hade råd med det alternativa straffet, alltså betala böter. Förvisningar fungerade samtidigt som kollektiv rensning från element som bildligt talat kunde hota den allmänna ordningen och smitta eller smutsa ned hela samhället.⁴ Förvisningar har också behandlats inom forskning om olika slags minoriteter. Till exempel fördomar och motstånd mot avvikande etnisk bakgrund eller anorlunda religiös uppfattning har kunnat leda till att inte bara enstaka individer utan större människogrupper har berövats närvarorätten. I Europa har i synnerhet romer och judar blivit utsatta för massdeporteringar eller vistelseförbud, även gällande hela länder.⁵

En viktig iakttagelse i många studier har berört förvisningarnas sociala och könade dimensioner under den förmoderna tiden: lågstatusindivider drabbades av förvisningarna oftare än elitpersoner och på sina håll och på vissa tider var medlemmar av ettdera könet överrepresenterade bland de förvisade. Fattiga, tiggare, kringvandrare, prostituerade, pigor och drängar förvisades oftare än medlemmar av de besuttna skikten. Därtill verkar kvinnor ha förvisats oftare än män i det svenska riket. Sakläget kunde vara det motsatta i andra delar av Europa, t.ex. i Tyskland och Nederländerna, men också där kunde kvinnor vara överrepresenterade bland dem som förvisades för vissa brottskategorier såsom sexuella förseelser.⁶

Frågeställning, metod och källor

Även om förvisningar redan har behandlats i forskningslitteraturen, även rörande det medeltida Sverige, saknas en holistisk och kvantitativ analys av hur förvisningar genomfördes på det lokala planet och hur förvisningsdomarna förhöll sig till lagstiftningen. Följaktligen är det temat för den här artikeln. Undersökningen baseras dels på senmedeltida lagar och andra normativa skrifter, dels på texter som kastar ljus över hur normer efterlevdes och hur rätt skipades i praktiken. Analysen inleds med en genomgång av vad senmedeltida svensk lagstiftning säger om förvisningar. Därefter fokuseras intresset på lokal praxis.

⁴ Annika Sandén, *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620* (Linköping 2005); Jason Philip Coy, *Strangers and Misfits: Banishment, Social Control, and Authority in Early Modern Germany* (Leiden 2008); Riitta Laitinen, *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden* (Amsterdam 2017); Martin Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige: Älvsborgs Lösen 1613–1618* (Malmö 2018).

⁵ Jean-Pierre Liégeois, *Roma in Europe* (Strasbourg 2007); Rowan Dorin, *No Return: Jews, Christian Usurers, and the Spread of Mass Expulsion in Medieval Europe* (Princeton 2023).

⁶ Coy (2008) s. 29; Bjarne Larsson (2013) s. 31–36; Andersson (2018) s. 220–221, Frankot (2022) s. 66–67; Maija Ojala-Fulwood, Marko Lamberg & Ann-Catrin Östman, ”Sukupuolittuneet tuomiot?: Naiset karkotusten kohteina 1600-luvun Ruotsissa,” (Summary: Gendered Verdicts? Women as Targets for Banishments in Seventeenth-Century Sweden), *Sukupuolentutkimus/Genusforskning* 34:3 (2021) s. 6–19.

Detta sker genom att granska rättsprotokoll som fördes i två senmedeltida svenska städer, nämligen Arboga och Stockholm. Dessa källor ingick i den omfattande brotthistoriska analys av Dag Lindström och Eva Österberg år 1988.⁷ Mitt bidrag kompletterar deras resultat genom en jämförelse mellan norm och praxis samt genom en kvantitativ analys av de förvisades könsstruktur och sociala bakgrunder.⁸

Att i detta syfte fokusera på Stockholm och Arboga har praktiska orsaker. Det finns bara några få svenska städer från vilka vi har i behåll medeltida rättsprotokoll, eller tänkeböcker, såsom de kallades under medeltiden. Termen *tänkebok* var inlånad från medellågtyskan och betydde ungefär ”minnesbok”. Rörande tiden före 1520-talet finns det bevarade protokoll från fyra svenska städer: Arboga, Jönköping, Kalmar och Stockholm.⁹ Från de övriga delarna av det medeltida svenska riket har några blad bevarats ur Raumo tänkeböcker samt ett möjligt fragment ur Åbo tänkeböcker, båda från tidigt 1500-tal.¹⁰ Från Malmö finns i behåll en protokollserie från och med 1503 samt en något äldre volym som innehåller ett flertal dokument från 1400-talet.¹¹ Malmö hörde dock till det danska riket under merparten av medeltiden och efterföljde dansk rättspraxis.

Protokollen från Arboga och Stockholm är de innehållsmässigt fylligaste bland det tillgängliga källmaterialet och följaktligen utgör de ett lämpligt par för jämförelser. Båda serierna är dock förknippade med vissa källkritiska problem, av vilka det största gäller variationen i bokföringspraxis. Notisernas mängd och karaktär förändrades med tiden och vi kan inte veta exakt hur pass troget protokollen återger de ärenden som behandlades under rådets sessioner och det som yttrades då. Noggrannheten i protokollföringen verkar ha varierat avsevärt.¹² Lindström och Österberg har påmint om att bokförda brottmål sannolikt aldrig helt motsvarar den faktiska lokala brottsstrukturen. Vi måste räkna med existensen av mörkertal, dvs. brott som aldrig uppdagades eller som åtminstone inte ledde till någon rättsprocess.¹³ Mörkertal uppstår dessutom av att det finns luckor

⁷ Eva Österberg & Dag Lindström (red.), *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Uppsala 1988).

⁸ Den här artikeln har skrivits inom ramen för projektet *Vågor av förvisning: reglering och praktiker i norra Europa ca 1450–1900* (Åbo Akademi, finansär: Finlands Akademi).

⁹ Lars Svensson, ”Tänkebok”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (KLNLM) 19 (Malmö 1975) s. 195–199.

¹⁰ Aina Lähteenoja, ”Rauman tuomiokirjojen katkelmia vuosilta 1504, 1569, 1598 ja 1599”, *Historiallinen Arkisto* 52 (1947) s. 47–108; *Diplomatarium Fennicum*, no. 5598, åtkomst 19 oktober, 2023, <https://df.narc.fi/document/5598>.

¹¹ Erik Kroman (red.), *Malmö rådstueprotokoll (stadsbok) 1503–1548* (Köpenhamn 1965); Ingvar Andersson, Leif Ljungberg & John Kroon (red.), *Registrum ville Malmögebe: Malmö stads medeltida minnesbok* (Malmö 1937).

¹² Sven Ljung, *Arboga stads historia intill år 1551* (Arboga 1949) s. 222–226; Lindström (1988) s. 69 not 3, 124; Marko Lamberg, *Dannemännen i stadens råd: Rådmanskeretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden* (Stockholm 2001) s. 198; Theresia Pettersson, *Stockholms stads tänkeböcker: Funktionell texthistoria 1476–1626* (Stockholm 2017) s. 33.

¹³ Lindström (1988) s. 71–72; Eva Österberg, ”Crime and Punishment in the Provincial Towns of Sweden: Swedish Criminality in a Comparative European Perspective” i Eva Österberg & Dag

i de bevarade tänkebokssviten: några års protokoll är fragmentariska eller saknas helt. Trots dessa reservationer utgör tänkeböckerna en bra källa till insyn i den senmedeltida urbana rättskulturen.

Den nationella ramen

Sedan mitten av 1300-talet skulle rättsskipningen i det svenska riket följa i huvudsak två viktiga lagar: landslagen och stadslagen. Den förstnämnda skulle gälla på landsbygden, medan stadslagen skulle vara rättesnöret i rikets alla städer. Gamla rättssedvänjor kunde dock fortfarande efterföljas på det lokala planet, och de befästes ibland i de privilegier som maktbarnarna beviljade till lokalsamhällena. Genom privilegier kunde den skrivna lagen även kompletteras och modifieras. Därtill såg lagens bokstav konkret lite annorlunda ut på olika orter, delvis därför att lagtexterna kunde mångfaldigas endast genom manuell avskrivning och då kunde det uppstå små tolknings- eller skrivfel. Men det är tänkbart att skillnaderna ibland också avspeglade lokala rättsseder.¹⁴ Den judiciella variationen utökades av att både landslagen och stadslagen saknade egna kyrkobalkar, varför de olika landskapen fortsatte att använda de annars obsoleta landskapslagarnas kyrkobalkar. Med tiden blev Upplandslagens kyrkobalk den oftast använda i religiösa ärenden.¹⁵ De andliga institutionerna efterföljde också den katolska kyrkans kanoniska rätt, som var en internationell normkodex.¹⁶

Den här rättsliga brokigheten och den icke-skriftliga sedvanerättens roll i det svenska senmedeltida rättssystemet är något som man bör hålla i minnet när man granskar ett visst fenomenens förekomst i stadslagen. Förvisning omnämns ofta i lagen, eftersom den kunde tilldömas som straff för åtskilliga brott. Men då rörde det sig om ett alternativ i sådana fall där den dömda inte förmådde betala det lagstadgade bötesbeloppet.

Att studien fokuserar på städer förklaras av att redan de senmedeltida svenska lagtexterna ger vid handen att förvisning var någonting som först och främst hörde ihop med den urbana rättsskipningen. Den svenska landslagen, utarbetad cirka 1350 och bearbetad 1442, skulle gälla för landsbygden. Den omnämner inte alls förvisning bland de möjliga straffen. Under vissa betingelser kunde vuxna män eller kvinnor som hade gjort sig skyldiga till grova brott förklaras som *biltoga*, vilket innebar att de förlorade sin egendom och stängdes

Lindström (red.), *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Uppsala 1988) s. 38–39; Bjarne Larsson (2013) s. 43.

¹⁴ Exempel på sådant presenteras t.ex. i Åke Holmbäck & Elias Wessén (red.), *Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning (MEL)* (Stockholm 1962) s. 66 (Förklaringar till Ärvdabalken); Åke Holmbäck & Elias Wessén (red.), *Magnus Erikssons Stadslag i nysvensk tolkning (MESÅ)* (Stockholm 1966) s. 230 (Förklaringar till Edsöresbalken).

¹⁵ MEL, XXVIII–XXIX.

¹⁶ Jarl Gallén, ”Kanonisk rätt”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNLM)* 8 (Malmö 1963) s. 222–229.

utanför samhället och de kunde även dödas ostraffat inom det svenska riket.¹⁷ Trots att landslagen på ett ställe stipulerade att kvinnor och barn inte kunde förkunnas som biltoga, stadgade en annan passus att ett likartat straff, fredlöshet, skulle drabba en kvinna om hon hade dräpt en man och inte förmådde betala böterna.¹⁸ Idén om biltoghet var ett arv från äldre svensk rättspraxis, där den biltoge också omtalades med termen *utlægher* i olika varianter. Biltoghet som straff verkar dock inte ha varit särskilt gammalt, utan det hade sannolikt kommit till i samband med den växande kungamakten. Landskapslagarna hade haft bestämmelser om fredlöshet som hade gällt i respektive landskap.¹⁹ Fredlöshet, biltoghet eller ”utläggning” kunde alltså innebära att den dömda individen måste lämna hemmet och hemtrakten, men detta var dock inte helt identiskt med förvisning, eftersom den förvisade inte förlorade rättsskyddet i hemlandet och omvänt blev den biltoge inte formellt förvisad utan han eller hon flydde på eget initiativ eller åtminstone förväntades göra så.

I lagstiftningen rörande städer däremot omtalas förvisning oftare, såsom framgår av Tabell 1.

Tabell 1. Lagrum som omnämner förvisning i kung Magnus Erikssons stadslag.

<i>lagrum</i>	<i>brott</i>	<i>ev. alternativt straff</i>	<i>ev. kombinerat med skamstraff</i>	<i>straff vid återkomst</i>
Konungsbalken XII	smädelse mot överheten	böter	skampålen	förlust av tungan
Konungsbalken XVI–XVII	förfalskning av mått och vikter eller ogrundad anklagelse om dylikt	böter	skampålen	
Giftermålsbalken III	samlag med ogift kvinna	förlust av näsan		
Giftermålsbalken V	rån av en annan mans fästmö			
Giftermålsbalken X	horsbrott	böter eller döden	procession	
Byggningsbalken XV	förfalskning av ägarmärken	böter	skampålen	

¹⁷ MEL, XVIII, XXXVIII, s. 60 (Ärvidabalken VII), s. 194–195 (Edsöresbalken XXV–XXXII), s. 198–199 (Edsöresbalken XL–XLIII), s. 202, 204–205, 207, 210–211 (Förklaringar till Edsöresbalken); *Corpus Iuris Sueo-gotorum Antiqui: Samling Af Sveriges Gamla Lagar* 12: *Konung Christoffers Landslag (KrL)*, (red.), C. J. Schlyter (Lund 1869) s. 84 (Ärvidabalken VIII), s. 281–289 (Edsöresbalken XXI, XXIV, XXVII–XXXIV); Andersson (2018) s. 222–223; Ragnar Hemmer, ”Fredlöshet, Sverige o. Finland”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (KLNM) 4 (Malmö 1959) s. 596–601; Gabriela Bjarne Larsson, *Stadslagstiftning i senmedeltidens Sverige* (Lund 1994) s. 23, 108–114, 120; Christine Ekholst, *A Punishment for Each Criminal: Gender and Crime in Swedish Medieval Law* (Leiden 2014) s. 111, 117, 146.

¹⁸ MEL, s. 195 (Edsöresbalken XXXII), s. 229 (Dråpamålsbalken med vilja XXXII); KrL, s. 291 (Edsöresbalken XXXVI) s. 329 (Dråpamålsbalken med vilja XXVIII).

¹⁹ MEL, s. 207; Bjarne Larsson (1994) s. 23; Ekholst (2014) s. 111.

Byggningsbalken XXI	vägran att ta städsel			skampålen och förnyad förvisning
Skeppsmålabalken XII	försök att frakta gods i smyg	böter	skampålen	
Rådstugubalken XXX	ärekränkning	böter	skampålen	förlust av huvudet
Rådstugubalken XXXI	okvädinsord	böter	skampålen	skampålen och förvisning
Rådstugubalken XXXI	förnyade smädelser		skampålen	förlust av tungan
Edsöresbalken XXIII	mindre rån på stadens torg	böter	skampålen	
Högmålsbalken XI	ogrundad anklagelse om förgöring	böter	skampålen	förlust av huvudet
Tjuvabalken III	tjuvnad		a) skampålen och förlust av båda öronen b) hudstrykning och förlust av ena örat c) hudstrykning	döden
Dobblarebalken	åkt tredje gången fast för dubbel			
Dobblarebalken	dubbel med en omyndig eller medellös individ		skampålen	förlust av den ena handen

Källa: *MES*.

Edsöresbalkens bestämmelse att ett mindre rån som hade försiggått på stadens torg skulle bestraffas med skampåle och förvisning, om den skyldige inte förmodade böta, återfinns inte i lagboken från Stockholm, men däremot i de flesta övriga bevarade lagböcker, bland annat i den från Arboga.²⁰

Enligt stadslagen kunde förvisning användas ofta som ett alternativ till böter, men i vissa fall kunde brottet sonas endast *både* med böter *och* med förvisning. På detta sätt skulle en mindre bemedlad människa bestraffas om hon var ovillig att ta sig städsel.²¹ Också ogifta individers föräktenskapliga sexuella aktivitet kunde leda till ett straff där den dömda måste både böta och lämna staden – men enligt lagen var det bara mannen som skulle undergå det här straffet, eftersom lagstiftaren betraktade honom som förförare eller bortrövare.²²

När det däremot var fråga om hor, alltså äktenskapsbrott, användes förvisning och böter igen som alternativ till varandra. Bägge parterna, alltså även kvinnan, skulle dömas till dryga böter. Om de inte hade råd att betala skulle de förvisas,

²⁰ *MES*, s. 230 (Förklaringar till Edsöresbalken).

²¹ *MES*, s. 95–96 (Byggningsbalken XXI).

²² *MES*, s. 39–40 (Giftermålsbalken III, V).

men förvisningen skulle föregås av en förnedrande procession: en snara skulle läggas omkring mannens penis och kvinnan skulle leda honom längs stadens gator. Hon skulle samtidigt bära stadens stenar, alltså ett straffredskap som bestod av två tunga stenar ovanpå bröstet och ryggen. Det bevarade stockholmska exemplaret väger sammanlagt 26 kilo. Om någondera parten lyckades betala bötesbeloppet, skulle han eller hon slippa straffet, men den andra som inte förmådde göra så skulle genomgå förnedringen och förvisas.²³

Vissa lagrum varnade om förlust av någon kroppsdel eller hotade med dödsstraff om den förvisade återvände. Det är känt att den förmoderna kulturen tillmätte heder och ära stort värde.²⁴ Följaktligen kunde framförandet av grova smädelser leda till förlusten av tungan eller huvudet om den förvisade återvände. Också vissa ogrundade anklagelser betraktades som så allvarliga att människan som spred sådana historier om andra inte längre var välkommen att stanna i staden. Förgörning, det vill säga mord som verkställdes genom gift eller trolldom, var ett högmålsbrott, så om någon anklagade en annan för ett dylikt brott men inte kunde bevisa sitt påstående, var straffet förvisning med hot om halshuggning om lögnaren djärvdes återvända.²⁵

Tjuvnad i sin tur var ett föraktat brott, eftersom stulna varor inte var lätta att ersätta i det lågteknologiska förmoderna samhället, som led av kroniska resursbrister. Beroende på stöldgodsets värde skulle tjuvnad sonas med döden, skampåle, piskning, böter eller förvisning. Förutsättningen för en dödsdom var att den stulna varan var värd minst en mark. Om värdet var lägre fick tjuven behålla livet men han eller hon tvingades lämna staden. Förvisningen skulle föregås av ett kroppsstraff som i sitt strängaste alternativ innebar förlusten av båda öronen och piskning vid skampålen. Stympningen avslöjade för omgivningen att det rörde sig om en tjuv, vilket kringskar den förvisade individens möjligheter till integration på nya orter. Det är också tänkbart att avskärandet av ena eller båda öronen innebar en infektionsrisk som kan ha haft menlig verkan på den förvisades hälsa. Om tjuven återvände till staden och detta uppdragades skulle straffet vara döden.

Men en återkomst kunde ibland vara möjlig och acceptabel. En förvisad förförare hade rätt att återvända, om den bedragne fästmannen eller hans arvinge väddjade till rådet.²⁶ Även en förvisad smädare kunde tillåtas återvända, men om han eller hon upprepade sitt brott skulle det tidigare skam- och förvisningsstraffet repeteras med hot att nästa återkomst skulle bestraffas med utskärning av tungan.²⁷

²³ *MES*, s. 43 (Giftermålsbalken X). Det stockholmska straffredskapet kan beskådas i Medeltidsmuseet i Stockholm.

²⁴ Dag Lindström, "Hushåll, heder och ära: Om arbete och vardag i den medeltida och tidigmoderna staden", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander, & Klas Åmark (red.), *Svenske historia underifrån 2: Bryta, bygga, bo* (Stockholm 1994) s. 72–93.

²⁵ *MES*, s. 235 (Högmålsbalken XI).

²⁶ *MES*, s. 40 (Giftermålsbalken V).

²⁷ *MES*, s. 182 (Rådstugubalken XXXI).

Förvisning kunde undvikas helt i sådana fall där förmyndaren till den ”skämda” ogifta kvinnan vädjade till rådet och bad att förföraren skulle få stanna.²⁸

Enligt stadslagen skulle förvisningen nästan alltid föregås av ett skamstraff – oftast skampålen och i samband med horsmål en förnedrande procession. Lagen omtalar skampålen bara i tre fall utan att omnämna förvisning. Enligt byggningsbalken skulle kvinnan som i lön hade mjölkat en annan persons ko och blivit gripen på bar gärning stå vid skampålen, om hon inte förmådde böta. Här omnämner det ifrågavarande lagrummet inte förvisning.²⁹ På motsvarande sätt skulle mindre okvädinsord eller våldsgärningar bara straffas med skampålen, likaså stölder som riktades mot en annan persons trävaror, om tjuven inte förmådde böta. Även den som anklagade en annan för ett dylikt brott men inte kunde påvisa sin anklagelse skulle stå vid skampålen om bötesbeloppet uteblev.³⁰

Stadslagen föreskrev att lagboken skulle uppläsas för allmänheten en gång om året under midsommaren.³¹ De årliga läsningstillfällena var liksom de offentliga skamstraffen avsedda att varna åhörarna om normstridigt beteende.

Det senmedeltida stadssamhället ville alltså bli av med sådana som trotsade överheten eller sexualmoralen (och därmed hotade familjernas giftermålsstrategier) eller som skapade missämja med sitt tal eller som lade beslag på andra människors egendom eller som försökte utnyttja andra i ekonomiska syften eller som betraktades som en försörjningsbörda eller ett potentiellt riskfyllt element för samhället. Flera av ovan uppräknade lagrum har sina motsvarigheter i landslagen, men där saknas alltså förvisning helt som straff- och kontrollverktyg. Detsamma gäller skamstraffen. Livet i den senmedeltida staden ter sig alltså strängare reglerat, sannolikt därför att fler människor måste bo och leva närmare varandra än ute på landsbygden.

De lokala normerna

Det har noterats i den tidigare forskningen att stadslagen först och främst var avsedd för stockholmska förhållanden. Det är troligt att representanter för stadens borgerskap deltog i utfärdandet av lagtexten.³² Men mycket kan ha förändrats över tid, så praxis kan i åtskilliga ärenden ha förändrats mellan 1400-talet och början av 1500-talet.

Nyckelrollen i den lokala rättskipningen innehades av stadens råd. I enlighet med allmänneuropeiska förebilder styrdes de svenska städerna av ett organ som rekryterades bland stadens borgare. I Sverige kallades detta ledningsorgan för *råd* enligt lågtyskt mönster. Också kronans representant, fogden, förväntades närvara

²⁸ *MESL*, s. 39 (Giftermålsbalken III).

²⁹ *MESL*, s. 91–92 (Byggningsbalken XV).

³⁰ *MESL*, s. 182 (Rådstugubalken XXXI) s. 263 (Såramålsbalken med vilja XII) s. 282–283 (Tjuvabalken XIX).

³¹ *MESL*, s. 15 (Konungsbalken XXIII).

³² *MESL*, XLVIII–LI.

vid rådets möten. Rådet innehade den högsta makten både inom den lokala förvaltningen och inom den urbana rättskipningen. Rådets medlemmar hade veterligen inte avlagt studier i juridik, utan de flesta borgare som fungerade som borgmästare och rådmän försörjde sig genom handel och några genom hantverk. Deras juridiska expertis byggde på inlärdas traditioner, de privilegier och förordningar som hade erhållits från makthavarna samt förstås stadens lagbok.³³

Stadslagens bestämmelser och luckor skulle kompletteras med de beslut som rådet fattade vid sina förhandlingar. Detta berörs redan i Rådstugubalken och för Stockholms vidkommande bekräftades den här möjligheten genom det privilegiebrev som riksrådet beviljade staden år 1436: där stadgades bland annat att rådet hade rätt att efter sitt bästa samvete fylla eventuella luckor i lagboken.³⁴ Det finns också bevis på sådana kompletteringar i form av så kallade burspråk. Även den här termen är inlånad av lågtyskan och den hänvisade till regelverk som kan karakteriseras som stadsspecifika kommunala föreskrifter.³⁵ Arboga stads medeltida protokoll innehåller inga hänvisningar till burspråken, men kanske de var i bruk också där. Arboga och Stockholm påminde ju om varandra: båda var internationella handelscentra, där köpmännen dominerade och där invånarna präglades av regional, etnisk, språklig och social heterogenitet.³⁶

Burspråk lästes upp för allmänheten vid bestämda tidpunkter, i Stockholm vid pingst och vid jul. De bevarade burspråken är från åren 1459–1463, 1476, 1478 och 1481–1482.³⁷ I synnerhet bland 1459 års burspråk finns dock flera senare tillägg som inte kan dateras exakt. Därtill innehåller de stockholmska tänkeböckerna då och då rådsbeslut, av vilka några säkerligen förkunnades bland burspråken – ett beslut fattat år 1486 bär faktiskt rubriken ”burspråk”.³⁸ Trots att även burspråken och rådsbesluten är normativa till karaktären, berättar de mera trovärdigt om praxis under senmedeltiden än den äldre lagtexten. Det var ju fråga om rådets reaktioner på akuta företeelser. Härom vittnar även det faktum att burspråkens innehåll ändrades lite från år till år.

Åtskilliga burspråk och rådsbeslut hotade normbrytare med förvisning, såsom åskådliggörs i Tabell 2.

³³ Lamberg (2001) s. 54–57; Sofia Gustafsson, *Svenska städer i medeltidens Europa: En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur* (Stockholm 2006) s. 54–94.

³⁴ *MESt*, s. 175–176 (Rådstugubalken XIII); Nils Herlitz (red.), *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer 1* (Stockholm 1927) s. 81–82.

³⁵ Termen kunde förutom själva stadgorna även syfta på den utbyggnad vid rådstugan från vilken de förkunnades, eller på mötet mellan borgarna och överheten; se Sven Ljung, ”Burspråk”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (KLNLM) 2 (Malmö 1957) s. 369–370.

³⁶ Ljung (1949) s. 157–161; Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm 1987) s. 50–52.

³⁷ Burspråken är utgivna i samband med de äldsta tänkeböckerna i Emil Hildebrand (red.), *Stockholms stads tänkeböcker (STb) 1474–1483 samt burspråk* (Stockholm 1917).

³⁸ Gottfrid Carlsson (red.), *STb 1483–1492* (Stockholm 1944) s. 159.

Tabell 2. Föremål för förvisningar enligt de stockholmska burspråken och rådsbesluten 1459–1515.

år	grupp
1470- eller 1480-talet, 1478, 1482, 1486, 1493	lösa kvinnor och män som inte har anställning
1459 eller tidigt 1460-tal	djäknar som ”inte har sitt bröd”
1459 eller tidigt 1460-tal, 1476, 1478, 1482	tjänstlösa pigor (och drängar 1476, 1482)
1462, 1463, 1476, 1478, 1481	lösa kvinnor som lockar till sig pigor eller som lockar andra människors tjänstehjon till krogen
1476, 1478	pigor som ”låter locka sig eller blir skämda”
1478	tunnbindare som står utanför skräet och borgerskapet
1478, 1482	berytade kvinnor, vilkas män inte är i staden
1478, 1482	lösa kvinnor som bär för dyra kläder eller smycken eller pälsverk
1479	nya kopparslagare i egna smedjor
1470- eller 1480-talet, 1482	pigor som driver gatuhandel
1515	”tattare”

Källor: Emil Hildebrand (red.), *STb 1474–1483* (Stockholm 1917) s. 148, 155, 168, 182, 229, 427–496; Gottfrid Carlsson (red.), *STb 1483–1492* (Stockholm 1944) s. 159–60; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1492–1500* (Stockholm 1930) s. 106; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1514–1520* (Stockholm 1933) s. 74.

Det stockholmska rådets officiella förvisningspolicy riktade sig alltså först och främst mot människor som inte hade en acceptabel försörjningskälla eller som kunde tänkas förorsaka problem för den allmänna ordningen eller moralen. Motiven verkar ha varit likadana som under senare tider.³⁹

Kvinnor omnämns påfallande ofta som potentiella förvisningsobjekt i det lokala rättsspråket jämfört med det nationella lagspråket, som oftast talade om manliga aktörer, även om det som sades i de flesta lagrum också kunde tillämpas på kvinnor.

Stockholms stads råd verkar ha känt större oro för okontrollerade pigor än för drängar i samma position. Kanske antalet anställningslösa kvinnor var större än antalet män utan husbondeförhållande. Men oron för kvinnor verkar också ha anknutit till sexuella farhågor, så kvinnor som trotsade den officiella sexualmoralen eller betraktades som hot mot den fick packa sig i väg – eller så var åtminstone meningen.

I Stockholm tillämpades också den praxisen att rådet med oregelbundna mellanrum tillsatte patruller som hade i uppgift att gå runt i staden och ”mjölka” ogifta kvinnor och beryktade änkor för att på det sättet uppdaga utomäktenskapliga graviditeter. År 1476 och 1478 påmindes allmänheten om att pigor som lät ”skämma sig” skulle lämna staden.⁴⁰ Detta påbud förekommer inte bland de tidigare bevarade burspråken. Synen på kvinnors utomäktenskapliga sexualitet verkar ha blivit strängare med tiden, för den 9 mars 1478 bestämde rådet att ”skämda” pigor härefter skulle tvingas gå i en förnedrande procession ledd av

³⁹ Sandén (2005) s. 102–103, 125; Andersson (2018) s. 218.

⁴⁰ *STb 1474–1483*, s. 463, 475.

stadstjänarna tre gånger runtomkring i staden och att bödeln skulle gå före och blåsa i horn.⁴¹ Bara några veckor tidigare hade rådet tillsatt patruller för att jaga ogifta mödrar, så beslutet om processionen kan ses som en reaktion på de avslöjanden som rannsakarna hade lyckats åstadkomma.⁴²

Det är inte helt klart om de "lösa kvinnor" som omtalas vid sidan av "lösa män" är helt identiska med de "lösa kvinnor" som förbjöds från att locka pigor och drängar på villovägar. Den förstnämnda gruppen verkar åtminstone delvis ha överlappat med de anställningslösa potentiella tjänstehjonerna. Några gånger hände att rådet ville driva ut "lösa kvinnor" och tjänstlösa drängar ur staden till landsbygden för att hjälpa bönder med skördandet. Sådana beslut fattades åtminstone i augusti 1478, i juni 1486 och i juli 1493. I vilken mån sådana beslut kunde genomföras förblir ovisst. Att det kunde förekomma motstånd och arbetsvägran framgår av det faktum att dessa beslut kunde vara förknippade med hotelser om böter – också för sådana som dolde arbetsskygga individer i sina hem. De som återvände oförlovandes hotades med käkpålen. År 1486, en dryg månad efter det att tvångsförvisningen hade förkunnats, måste rådet låta stadstjänarna gå runt i staden och leta efter tjänstlösa för att samla dem på rådstugan och beledsaga dem till landsbygden.⁴³ Redan i april samma år hade rådet försökt bli av med den arbetsföra delen av tiggarna: alla "allmosemän och allmosekvinnor" beviljades ett "själabad", dvs. de fick bada bastu för stadens räkning, något som betraktades som en barmhärtighetsgärning, men därefter skulle de arbetsdugliga skickas ut ur staden.⁴⁴

Det är troligt att begreppet "lösa kvinnor" ibland åsyftade prostituerade eller åtminstone kvinnor som betraktades som sexuellt promiskuösa. Så kan tolkas förbuden mot "lösa kvinnor" från att locka andra människors tjänstehjon till sig eller till krogen.⁴⁵ "Lösa kvinnor" förbjöds också från att bära dyra eller fina kläder, pälsverk eller smycken.⁴⁶ Det var en allmän praxis i det senmedeltida samhället att klädseln skulle avspejla sin bärarens samhällsliga position. Det utarbetades klädesrestriktioner som först och främst var ståndsspecifika, men när det gällde kvinnor, skulle klädseln också markera om det rörde sig om en ärbär eller en "fallen" person.⁴⁷ Promiskuöst leverne ledde alltså inte alltid automatiskt till förvisning.

Bestämmelsen mot pigor som inte ville ta städsel utan som hellre ägnade sig åt olovlig gatuhandel förekommer egentligen redan bland tilläggen till 1459 års burspråk, men förbudet mot gatuhandel omnämner inte förvisning. Punkten har senare blivit överstruken och ersatt med en hotelse om förvisning om pigor

⁴¹ *STb 1474–1483*, s. 148.

⁴² *STb 1474–1483*, s. 144.

⁴³ *STb 1474–1483*, s. 182; *STb 1483–1492*, s. 159–160; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1492–1500* (Stockholm 1930) s. 106.

⁴⁴ *STb 1483–1492*, s. 136.

⁴⁵ *STb 1474–1483*, s. 446, 453, 462, 474, 482, 492.

⁴⁶ *STb 1474–1483*, s. 489.

⁴⁷ Lamberg (2001) s. 132–133; Eva Andersson, *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge* (Göteborg 2006) s. 244–245.

vägrade städsla sig.⁴⁸ Att gatuhandeln berörs så sällan torde tyda på att den här aktiviteten inte var särskilt utbredd eller att den inte uppfattades som ett lika stort problem som att ett stort antal arbetsföra människor skulle ha vistats i staden utan anställningsförhållanden med borgerskapet. Detsamma torde förklara varför ”den brödlösa djäknen” bara förekommer en enda gång bland burspråken⁴⁹ – antagligen hade det omkring år 1460 uppstått ett akut behov att förbjuda djäknar, alltså stadsskolans elever, från att tigga för sitt uppehälle. Det är sannolikt att förbudet först och främst riktade sig mot ynglingar och gossar som hade blivit skickade från andra orter. Akuta behov verkar också förklara varför rådet under somliga år fann sig nödgat att försöka kontrollera att antalet i staden verksamma tunnbindare och kopparslagare inte skulle växa för mycket.⁵⁰

”Tattare”, som romer kallades under medeltiden, var den enda etniska grupp som i sin helhet blev föremål för ett förvisningsbeslut i Stockholm. Ordern som utverkades år 1515 gällde hela gruppen och inte bara enstaka individer. Beslutet motiverades av att romerna var listiga och hade gjort sig skyldiga till stölder.⁵¹ Romerna var då ett nykommet element i det senmedeltida svenska samhället. Den första gruppen romer – ett sextiotial vuxna med småbarn – hade kommit till Stockholm bara tre år tidigare. De hade tolkats som utlänningar från ”Lilla Egypten”. Då hade nykomlingarna välkomnats av stadens råd som hade gett dem pengar och härbärgerat merparten i en gillesstuga och ledaren och hans hustru hos en borgare.⁵² Det är inte känt att Arboga stads råd skulle ha fattat beslut mot någon grups närvaro.

Åtminstone år 1463 och 1476 och ånyo 1478 och 1481 och 1482 preciserades i Stockholm att den som hade förvisats från staden inte hade rätt att vistas på Norr- eller Södermalm heller.⁵³ Tydligt hade några utvisade gjort så. År 1476 tillkännagavs för borgarna att de skulle få böta om de härbärgerade tjänstelöst folk.⁵⁴ Att sådana hotelser behövdes påminner om strukturer som forskarna har uppdagat om tidigmoderna städer: det fanns även individer och befolkningsskikt som inte delade överhetens bryska syn på mindre bemedlade medmänniskor, utan försökte beskydda dem.⁵⁵

⁴⁸ *STb 1474–1483*, s. 433.

⁴⁹ *STb 1483–1492*, s. 430.

⁵⁰ *STb 1474–1483*, s. 155, 168, 229.

⁵¹ Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1514–1520* (Stockholm 1933) s. 74, 80.

⁵² *STb 1514–1520*, s. 272–273; Karl-Olov Anstberg, ”Zigenare”, i Ingvar Svanberg & Harald Runblom (red.), *Det mångkulturella Sverige: En handbok om etniska grupper och minoriteter* (Stockholm 1990) s. 484–90.

⁵³ *STb 1474–1483*, s. 453, 462, 475, 482, 492.

⁵⁴ *STb 1474–1483*, s. 466.

⁵⁵ T.ex. Laitinen (2017) s. 96–106.

Den lokala praxisen

De domar som rådet fällde i individuella rättsmål utgör de säkraste beläggen på hur förvisningar användes och genomfördes i praktiken. Arboga stads tänkeböcker är tillgängliga från en längre tidsperiod än Stockholms, men de omtalar förvisningar mycket sällan, i genomsnitt bara 0,2 per år. Stockholms stads tänkeböcker omtalar däremot förvisningar mer än tiofaldigt så ofta: det stockholmska rådet verkar ha fällt i genomsnitt cirka 2,7 förvisningsdomar per år (Tabell 3 och 4). Den årliga variationen var dock stor, och det bör hållas i minnet att somliga års tänkeböcker är fragmentariska eller saknas helt. Det som är gemensamt för den rekonstruerbara förvisningsstatistiken i båda städerna är att förvisningarna eller åtminstone de nedtecknade förvisningsdomarna minskade i antal mot slutet av den undersökta perioden: i Arboga redan från och med 1490-talet, samtidigt som den här domkategorin försvann helt och i Stockholm från och med 1500-talets början. Men rörande just det första decenniet av 1500-talet finns det stora luckor i de stockholmska protokollen.

Tabell 3. Förvisningsdomar i Arboga stads tänkeböcker 1451–1520.

1451–1459	0
1460–1469	5
1470–1479	6
1480–1489	4
1490–1499	0
1500–1509	0
1510–1520	0
totalt	15

Källor: Erik Noreen & Torsten Wennström (red.), *Arboga stads tänkebok (ATb) 1451–1472*, (Uppsala 1935–1937); Erik Noreen & Torsten Wennström (red.), *ATb 1473–1492* (Uppsala 1938–1939); Erik Noreen & Torsten Wennström (red.), *ATb 1493–1533* (Uppsala 1939–1940).

Tabell 4. Förvisningsdomar i Stockholms stads tänkeböcker 1474–1520.

1474–1479	19
1480–1489	48
1490–1499	40
1500–1509	5
1510–1520	17
totalt	129

Källor: *STb 1474–1483*; *STb 1483–1492*, *STb 1492–1500*; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1504–1514* (Stockholm 1931); *STb 1514–1520*.

I båda städerna var totalantalet förvisningar något större än totalantalet förvisade människor, eftersom några som förvisades återvände och förvisades igen – till

det här ska vi återkomma lite senare. Angående kollektiva förvisningar av människor utan acceptabel försörjningskälla, ”fallna” kvinnor och romer från Stockholm kan vi inte veta hur många som drevs bort vid sådana tillfällen. Tänkeböckernas beskrivningar av domar fokuserar på fall där högst ett par människor har varit anklagade.

I och för sig är det förväntat att antalet registrerade förvisningar var större i Stockholm, eftersom Stockholm var en större stad än Arboga: Stockholm hade uppskattningsvis drygt 5 000 invånare i mitten av 1400-talet, medan den motsvarande siffran för Arboga sannolikt var under 1 000.⁵⁶

Men det är inte säkert att stadssamhällets mindre storlek är den enda eller ens den viktigaste förklaringen till förvisningsstraffets ringa tillämpande i Arboga. Kanske vi här står inför okända mörkertal. Saken kan kontrasteras med det sjunkande antalet förvisningsnotiser i de stockholmska tänkeböckerna. Också i Stockholm kan allt fler domar ha fällt utan att alla nedtecknades i tänkeböckerna. Detta kan ha varit resultatet av den omorganisering som rådet genomförde i juni 1490: kämnärena, alltså de två i regel yngsta rådmännen, gavs då fullmakt att skipa rätt i mål som berörde ”pigor, skinnare, slag, pustar och så vidare”.⁵⁷ Dessa ärenden kunde alltså behandlas utanför rådets sessioner, och följaktligen fanns det inte längre samma behov av att nedteckna smärre mål i tänkeböcker.

De olika stadsskrivarna som ansvarade för tänkeböckernas innehåll verkar dessutom ha skött sitt värv med varierande flit. För de stockholmska stadsböckernas vidkommande har det kunnat noteras att stadsskrivarna blev mindre noggranna mot slutet av sina tjänsteperioder.⁵⁸ I Arboga verkar också andra än bara stadsskrivare ha deltagit i protokollförandet: tiotals händer har fört notiser, bland dem säkerligen också rådmän. Under de cirka fem första åren tänkeböckerna täcker in verkar förvaltarna ha letat efter strukturer enligt vilka notiser skulle nedtecknas. Därefter fick protokollförandet tämligen fasta former, men i början av 1500-talet försämrades noggrannheten igen.⁵⁹ Kanske förvisningar betraktades som så banala angelägenheter att de till slut helt utelämnades från Arbogaprotokollen.

⁵⁶ Per Gunnar Sidén, ”Mälarstädernas befolkningsutveckling 1200–1611”, D-uppsats i historia (Stockholm 2002) s. 45. Åtkomst 19 oktober 2023, https://www.historia.su.se/polopoly_fs/1.27754.13209398421/SidenD.pdf.

⁵⁷ *STb 1483–1492*, s. 445.

⁵⁸ Lamberg (2001) s. 198, 202–203.

⁵⁹ Ljung (1949) s. 222–226.

Tabell 5. Orsaker till förvisningsdomar samt de förvisades könsfördelning i Arboga 1451–1520.

<i>brottskategori</i>	<i>kvinnor</i>	<i>män</i>	<i>totalt</i>
stöld	8	1	9
olovlig sexualitet	5	0	5
oviss orsak	1	0	1
totalt	14	1	15

Källor: Se Tabell 3.

Tabell 6. Orsaker till förvisningsdomar samt de förvisades könsfördelning i Stockholm 1474–1520.

<i>brottskategori</i>	<i>kvinnor</i>	<i>män</i>	<i>totalt</i>
stöld	38	18	56
förtal och lögn	13	5	18
olovlig sexualitet	11	3	14
dråp	0	4	5
ensamstående hustru	3	0	3
barnamord	2	0	2
vårdslöshet med elden	2	0	2
tredska eller oreglerigt beteende	0	2	2
brände sitt nyfödda döda barn	1	0	1
spetälska	1	0	1
barnarövande	1	0	1
löskvinna	1	0	1
husbondens/sambons brott	1	0	1
rån	0	1	1
äktenskapliga problem	0	1	1
oviss orsak	14	6	20
totalt	88	40	129

Källor: Se Tabell 4.

Många av de brottskategorier som enligt stadslagen kunde leda till förvisningar förekommer inte som orsaker bakom de förvisningsdomar som rådet fällde i Arboga och Stockholm (Tabell 5 och 6). Detta gäller i synnerhet för fiffel med ekonomiska ärenden trots att till exempel förfalskningar ibland uppdagades. Inte heller tvingades någon doblare flytta från staden, även om män som inte kunde avhålla sig från kort- och tärningsspel kunde hotas med förvisning.⁶⁰ Som framgår av tabellerna 5 och 6 gällde de skäl som ledde till förvisningsdomar i Arboga och Stockholm oftast stölder och olovlig sexualitet. I Stockholm var visserligen orsakerna brokigare, och de verbala angreppen på andras heder och ära var den näst allmännaste orsaken till förvisningarna, medan den här brottskategorin inte verkar ha betraktats som lika allvarlig i Arboga. Även protokollen från Arboga omnämner i åtskilliga sammanhang grova smädelser som utslängts mot andra, men det därvarande rådet nöjde sig då med att döma ut böter eller försökte åstadkomma en förlikning mellan parterna.⁶¹ Kanske detta var lättare och ändamålsenligare i ett mindre samhälle.

⁶⁰ *STb 1474–1482*, s. 376–377.

⁶¹ T.ex. *ATb 1451–1472*, s. 391–396; *ATb 1473–1492*, s. 337–338.

I samtliga ovan nämnda kategorier utgjorde kvinnorna majoriteten av de förvisade. Den rekonstruerbara statistiken bekräftar alltså samma struktur som ibland dykt upp i forskningen: även i senmedeltidens Arboga och Stockholm löpte kvinnor en klart större risk att bli förvisade. Angående de som dömdes för tjuvnad förklaras obalansen i könsfördelningen av att manliga tjuvar oftast fick sona sitt brott med livet. För de sexuella eskapadernas vidkommande slapp de manliga parterna ofta undan med böter, medan den kvinnliga parten vanligtvis tvingades lämna staden. Förvisningar kunde alltså användas som strafflindringar för kvinnliga tjuvar som hade stulit för mer än för en marks värde och som enligt lagen skulle begravas levande⁶², men förvisningar användes också som straff för kvinnor som hade inlåtit sig i för- och utomäktenskapliga förhållanden. I båda städerna behandlades ogifta kvinnor i detta avseende hårdare än stadslagen föreskrev. De stockholmska burspråken återspeglar den strängare linjen tydligt.

I båda städerna förvisade rådet ibland kvinnor vilkas män antingen var borta eller döda; om detta stadgades åtminstone i de stockholmska burspråken.⁶³ Den äkta mannen betraktades alltså som en nödvändig garanti för att en ”oregerlig” kvinna skulle kunna hållas i tyglar. Även män kunde dock förvisas för brott mot sexualmoralen, och ibland förvisades hela det olovliga paret.⁶⁴ Men detta var sällsynt. Mannen som hade begått hor eller lönskaläge kunde komma undan hela processen om han redan var borta från staden eller om kvinnan inte kunde eller ville identifiera honom. Män som klassades som hedervärda kunde avvärja anklagelserna med edgärds män – alltså andra ansedda män som bekräftade deras goda rykte och oklanderliga beteende. På så sätt kunde en borgmästare och en rådmän i Stockholm förvisa som lögnerskor en piga och en prostituerad som hade djärvts utpeka dessa hederliga män som sina sexpartner.⁶⁵

Förvisningen fungerade som strafflindring, när den ersatte ett kropps- eller dödsstraff. Rådet fällde förvisningsdomar inte alltid automatiskt, utan lokalsamhället hade möjlighet att påverka domarna. I somliga notiser från båda städerna kan man nämligen läsa hur målsäganden eller borgare eller borgerskor eller till och med riksförståndaren har vädjat till rådet och yrkat på en lindrigare dom, alltså förvisning.⁶⁶ Rättskipningen erbjöd andra inblandade och till och med utomstående möjligheter till att uppträda som goda kristna och barmhärtiga medmänniskor. Brottsslingar, vilkas dödsdom eller kroppsstraff byttes ut mot förvisning, hade således en viktig samhällelig funktion: tack vare dem kunde andra förstärka sin självbild och sitt personliga anseende.

Även män kunde skonas från dödsstraff och ibland också kroppsstraff genom förvisningar. En norrman som hade stulit silke från en kyrka i Stockholm undvek

⁶² T.ex. *STb 1483–1492*, s. 588.

⁶³ T.ex. *ATb 1451–1472*, s. 268; *ATb 1473–1492*, s. 215; *STb 1483–1492*, s. 600; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1504–1514*, (Stockholm 1931) s. 320.

⁶⁴ *STb 1474–1483*, s. 324, 373, 392; *STb 1483–1492*, s. 78; *STb 1492–1500*, s. 164.

⁶⁵ *STb 1483–1492*, s. 430–431.

⁶⁶ T.ex. *ATb 1473–1492*, s. 245–246; *STb 1474–1483*, s. 330; *STb 1483–1492*, s. 317; *STb 1504–1514*, s. 259–260.

hängning tack vare sin unga ålder och sitt välskapta ansikte – i stället piskades han vid skampålen och förvisades.⁶⁷ De stockholmska tänkeböckerna visar att män som begått dråp eller andra våldsgärningar kunde dömas till pilgrimsfärd.⁶⁸ Bland dem var en borgarson som hade utövat våld mot sina egna föräldrar – han dömdes till vallfärd och förutsattes hålla sig borta från riket i tio år eller så skulle han mista livet.⁶⁹ En dräng som hade ingått förhållande med en borgarhustru och som uppenbarligen inte kunde betala bötesbeloppet erbjöd sig att vallfärda ända till Santiago de Compostela för att rädda sitt liv. Den bedragna äkta mannen godtog detta.⁷⁰ Förvisningen kunde alltså få karaktären av religiös botgöring, åtminstone nominellt, och pilgrimsfärder kunde således fungera som temporära förvisningar. En tidsbunden tvångsfrånvaro ålades även en bagardräng som beordrades lämna Stockholm för minst ett år tills han fått ”ett annat vett och sinne”.⁷¹

Förvisningar utdelades alltså i fler mål än lagen föreskrev – och även i sådana mål som inte omnämndes ens i burspråken. I åtskilliga fall verkar förvisningsdomen ha grundat sig på det enkla faktum att rådet och sannolikt också merparten av omgivningen inte ville ha vissa individer i staden. Då var det inte viktigt vad som stod i de skriftliga normerna – huvudsaken var att bli av med de icke önskade. Följaktligen kunde även våldsmän och barnamörderskor förvisas, likaså kvinnor som förorsakat bränder i den trångbodda staden. I ett fall verkar kvinnan, en *deja*, har ansetts vara på något sätt delaktig i sin husbondes eller sin livskamrats tjuveri och därför måste hon lämna staden – *deja* kunde förutom hushållerska också vara sambo i den medeltida verkligheten.⁷²

Också många andra skäl kunde leda till en förvisningsdom. Ibland kan vi bara göra gissningar om orsaken bakom förvisningen. Notisen om hur en borgarhustru förbjöds ha sin systerdotter, en nunna, i staden säger till exempel ingenting om varför hennes närvaro inte tolererades.⁷³ Kanske hon hade rymt från ett kloster, till exempel från Sankta Klara kloster på Norrmalm, och redan det kunde göra hennes ställning tveklaktig i Stockholm.

Två kvinnor i Arboga blev veterligen förvisade minst två gånger. Den ena av dem fick lämna staden tvenne gånger för sexuella överträdelser och den andra förvisades först för hor och senare, när hon hade återvänt, för tjuvnad.⁷⁴ Åtminstone två förvisade män smög sig tillbaka till Stockholm, och detsamma gjorde sex eller kanske till och med åtta kvinnor. Ett par kvinnor verkar ha blivit

⁶⁷ *STb 1504–1514*, s. 38, 40–41.

⁶⁸ *STb 1474–1483*, s. 309; *STb 1483–1492*, s. 148–149; *STb 1492–1504*, s. 299; Christian Krötzel, *Pilger, Mirakel und Alltag: Formen des Verhaltens im Skandinavischen Mittelalter (12.–15. Jahrhundert)* (Helsingfors 1994) s. 129, 131, 156, 167, 184.

⁶⁹ *STb 1483–1492*, s. 222, 225.

⁷⁰ *STb 1483–1492*, s. 522–523.

⁷¹ *STb 1492–1504*, s. 267.

⁷² *STb 1504–1514*, s. 361; *Svenska Akademiens Ordbok*, ”Deja”. Åtkomst 19 oktober 2023, https://www.saob.se/artikel/?unik=D_0419-0121.sFe0&pz=3.

⁷³ *STb 1474–1483*, s. 145.

⁷⁴ *STb 1473–1492*, s. 81, 92, 215, 245–246.

förvisade till och med tre gånger.⁷⁵ Att några återvände trots bryska hotelser berättar hur svårt det kunde vara för en förvisad individ att starta ett nytt liv utanför hemorten. Alla hade kanske inte ens någon plats att rikta sina steg till. Men det var inte heller lätt att fortsätta levernet i staden. Utestängda kvinnor hade kanske inga andra försörjningsmöjligheter än olaga handel, tjuveri och prostitution och alla dessa kunde leda dem tillbaka inför rätten. Ertappade olovliga återvändare behandlades relativt mildt av överheten: rådet fällde aldrig dödsdomar över dem utan nöjde sig med att förnya hotelserna.

De förvisades bakgrund

Det är svårt att uppskatta den etniska bakgrundens betydelse för förvisningsdomarna. Notiserna och namnformerna ger inte alltid säkra bevis på namnbärarens modersmål eller födelseort. Den ende mannen som förvisades från Arboga enligt tänkeböckerna hette Hans Est och bland de nio kvinnorna som fick samma dom där var en som hette Elin Finska.⁷⁶ Ingen som fördrevs från Arboga hade ett tydligt tyskt namn. Den icke-svenska härstamningen verkar alltså inte ha spelat någon stor roll i Arboga, när rådet fällde förvisningsdomar.

Statistiken rörande Stockholm visas i Tabell 7. Den anger antalet förvisade, ej förvisningsdomar som ju var lite högre, alltså 129 stycken. På grund av identifieringsproblemen är det omöjligt att säga exakt hur många kvinnor som förvisades allt som allt enligt tänkeböckerna.

I Stockholm drabbade förvisningarna alltså ofta inflyttare från rikets östra delar, och detta torde hänga samman med att en stor del av borgerskapets drängar och pigor verkar ha rekryterats därifrån.⁷⁷ Nästan alla de som kom från Åland, Finland eller Karelen och som fick förvisningsdom hade faktiskt tjänstgjort i borgarhushållen. Uppenbarligen var det svårt för några att motstå de frestelser som den materiella kulturen kunde utgöra i ett internationellt handelscentrum – den finländska, karelska och ingriska folkdiktningen har ju skildrat Stockholm som ett säte för materiellt överflöd.⁷⁸ Men de flesta notiser ger inga uppgifter om de dömdas födelseorter och det kan inte heller alltid göras antaganden utifrån personnamnen. Därför kan man inte påstå att inflyttarna från Finland skulle ha dominerat bland de fördrivna. Tänkeboksnotiserna berättar ju aldrig när det var fråga om infödda stockholmare. Romer i Stockholm är veterligen den enda grupp som blev föremål för ett kollektivt förvisningsbeslut.

⁷⁵ *STb 1474–1483*, s. 126, 327, 329, 357; *STb 1483–1492*, s. 78, 165, 409; *STb 1492–1500*, s. 317, 454; *STb 1504–1514*, s. 320, 344.

⁷⁶ *ATb 1473–1492*, s. 10, 221.

⁷⁷ Dahlbäck (1987) s. 52.

⁷⁸ Marko Lamberg, ”Tukholma-kuva esimodernin ajan suullisessa perinteessä Suomessa, Karjalassa ja Inkerinmaalla” (Summary: The Image of Stockholm in Pre-Modern Oral Tradition in Finland, Karelia and Ingria), *Elore* 28:1 (2021) s. 31–62. Åtkomst 19 oktober 2023, <https://doi.org/10.30666/elore.100593>.

Tabell 7. De från Stockholm förvisade människornas geografiska bakgrund 1474–1520.

<i>geografiskt ursprung</i>	<i>kvinnor</i>	<i>män</i>	<i>totalt</i>
Uppland	2	0	2
Södermanland	1	3	4
Västergötland	0	1	1
Norrbottnen	1	0	1
Gotland	1	0	1
Åland	1	0	1
Finland	12	8	20
Karelen	2	0	2
Estland	1	0	1
Tyskspråkiga områden	0	6	6
Danmark	1	0	1
Norge	0	1	1
ovissa	57–59	21	78–80
totalt	77–79	40	117–119

Källa: Tabell 4.

Tänkeböckerna kastar också ljus över de förvisades samhälleliga status. Ovan har ju framkommit att förvisningen ofta drabbade individer med låg social status: pigor, drängar och människor utan anställning. För Arbogas del kan ingen förvisad identifieras som dräng eller piga, även om en hade dejtiteln. Den ovan nämnda Hans Est var förmodligen en gäst, med vilken avsågs en köpman eller en köpsven på besök från en annan stad. En av de förvisade Arbogakvinnorna kan ha varit en borgarhustru, medan de övriga var borgardöttrar eller bondhustrur, av vilka somliga verkar ha rymt från sin man.

Notiserna om de som drevs från Stockholm avslöjar vissa kopplingar till borgerskapet, såsom framgår av följande uppställning:

borgare	3
borgarhustrur	4
borgardöttrar	4
borgarsöner	1

Också borgare och deras familjemedlemmar kunde alltså förvisas, men sådant hände bara sällan, och när rådet fann sådant nödvändigt riktades åtgärden uteslutande mot medlemmar av det lägre borgerskapet. I ett rättsfall från Stockholm tvingades en borgare lämna staden därför att han inte lyckades förlika sig med sin hustru – med det framgår inte vad han hade gjort.⁷⁹ Säkerligen något ovanligt graverande, eftersom domen är unik i det undersökta materialet.

När en rådmanshustrus äktenskapsbrott avslöjades, dryftades målet på rådstugan bakom lyckta dörrar och den skyldiga kvinnan, då en omgift änka, förbjöds endast från att bära sin högröda mantel trots att hon egentligen borde ha mist rätten till alla dyrbara kläder och smycken och kanske även blivit bestraffad med böter eller till och med stadens stenar och förvisning. Ett par år senare

⁷⁹ *STb 1483–1492*, s. 520, 561.

gavs hon tillstånd att använda sin mantel igen vid sitt eventuella tredje bröllop.⁸⁰ En Stockholmsborgmästare befanns skyldig till förfalskningar av skuldebrev och han hade även låtit förfalska ett sigill, men för honom tillämpades inte stadslagens bestämmelser. Istället tvingades han pensionera sig och fick bosätta sig på Helgeandsholmen, invid den där liggande inrättningen för äldre och sjuka.⁸¹ Den lokala praxisen möjliggjorde alltså ståndsspecifik flexibilitet i hur brottslingar behandlades.

Centrala resultat

Fastän stadslagen innehöll ett flertal lagrum, där förvisning omtalas, var den lokala förvisningspraxisen strängare än vad som stipulerades i den skrivna lagen, i synnerhet när det gällde brott mot sexualmoralen och de icke anställda individernas närvaro i staden. Kvinnor försågs med större aktörskap och större straffansvarighet i rättspraxisen än vad som föreskrevs i lagtexten från 1300-talet. På det lokala planet, åtminstone i Stockholm, gällde bestämmelser som hotade med förvisning i högre grad kvinnor än män. Både i Arboga och i Stockholm var kvinnor överrepresenterade bland de förvisade. Kvinnors sexuella beteende övervakades hårdare och män kunde slippa straff med pengar eller edsgårdsmän. Men också stölder och verbala angrepp var viktiga orsaker till förvisningsdomar – smädelser verkar dock inte ha betraktats som lika allvarliga i Arboga.

Förvisningsdomar riktades främst mot individer av lägre klasser: män och kvinnor som hade brutit mot officiella normer eller som drev ekonomisk verksamhet utan att ha skaffat sig borgarrättigheter. Arbetslösheten var ett brott i sig, om individen i fråga var ovillig att anställa sig hos någon och arbeta för honom eller henne. De stockholmska burspråken visar tydligt att rådet och sannolikt merparten av borgerskapet inte ville att stora skaror av sysslösa människor skulle hopa sig i staden. Detta kunde ha överbelastat borgarnas förmåga att försörja fattiga, och dessutom kunde sådana okontrollerade element betraktas som ett hot mot samhällets stabilitet och trygghet.

Även medlemmar av borgerskapet bröt mot lagar och följaktligen drevs ibland även enstaka borgare och andra medlemmar av borgarfamiljer bort – men då var det fråga om de lägre skikten inom borgerskapet. Etniciteten påverkade förvisningsbeslutet tydligast när Stockholms råd beslöt driva bort romerna, men benämningen ”tattare” kan också ha dolt andra kringresande som hade anslutit sig till romernas sällskap. Inflyttare från rikets östra delar förekommer relativt ofta bland de förvisade från Stockholm, men de verkar inte ha bildat någon tydlig majoritet bland de förvisade. Bilden av den geografiska bakgrundens och språkbakgrundens eventuella betydelse förblir diffus därför att bakgrundsdetaljerna för de flesta förvisade inte kan klarläggas.

⁸⁰ *STb 1483–1492*, s. 207; *STb 1492–1500*, s. 235.

⁸¹ *STb 1504–1514*, s. 129–133.

Förvisningar kunde också användas som strafflindringar och detta erbjöd människor i omgivningen möjligheten att vädja för brottslingen och sålunda framstå som godhjärtade kristna. Genom att få en dödsdom utbytt mot en förvisning kunde domarna och såväl den eventuella målsäganden som övriga individer i lokalsamhället befrämja sina möjligheter till själens salighet i hinsidesvärlden.

Både de normativa källorna och rättspraxisen visar att förvisningarna nästan alltid var avsedda att vara permanenta ortsförvisningar: det var oftast inte meningen att driva någon ut ur riket, utan det räckte att den förvisade höll sig borta från staden. Men en återkomst var oftast ovälkommen och just därför innehöll lagen hotelser om lemlästningar och dödsstraff för dem som djärvdes trotsa domen. Även tidsbundna förvisningar förekom, åtminstone i teorin. Tidsbundenheten karakteriserade i synnerhet sådana förvisningar som var avsedda att genomföras i form av pilgrimsfärder. Den till tvångsvallfärd utskickade kunde avkrävas upp till tio års frånvaro. Då var det alltid fråga om manliga botgörare som hade begått dråp eller andra allvarliga våldshandlingar eller, som i ett fall, hade haft ett olovligt kärleksförhållande med en annan mans hustru. De förvisade fick tillfälle att göra bot när de besökte en vallfartskyrka och under deras frånvaro hann minnet av det inträffade falla i glömska eller åtminstone blekna. Målen för tvångsvallfarten låg inte alltid nödvändigtvis utanför Sverige, men det fälldes också enstaka domar som påminde om temporära landsförvisningar.

Även kvinnor kunde bli föremål för mer eller mindre konkreta tidsbundna förvisningar: normstridiga hustrur hade lov att komma tillbaka när deras män återvände från sina resor och likaså tilläts förlupna hustrur eller ”fallna” ogifta kvinnor återvända, om detta skedde i deras äkta mäns sällskap. Rättskipningen byggde (också) på den här punkten tydligt på de patriarkala idealen om äktenskapets pacificerande funktion och mäns ledarposition.

Verkligheten var dock inte alltid helt mörk för de förvisade. Även om bortdrivna individer hotades med hårda straff om de återvände till staden, verkar rådet inte ha verkställt sina hotelser när det behandlade ertappade olovliga återvändare. Det var enklast och enligt tidens måttstock mer mänskligt att kasta ut dem en gång till.

